

О. В. Сінькевич

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВПЛИВ ПРЕДМЕТУ ГАЛУЗІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ НА ЇЇ ФУНКЦІЇ

Конституційне право є одною з фундаментальних галузей системи права України. Жоден фахівець з конституційного права України не залишається осторонь аналізу проблематики предмету цієї галузі. Однак, в працях цих дослідників питання предмету галузі конституційного права не досліджувалось з точки зору аналізу галузевих функцій. Стаття є кроком у напрямі заповнення цієї прогалини.

Метою статті є визначити вплив предмета галузі конституційного права України на функції цієї галузі.

Аргументовано, що основною характерною рисою галузі конституційного права України, яка впливає на галузеві функції, є тісний зв'язок з політикою. Констатовано, що традиційно при характеристиці функцій тієї чи іншої галузі національної правової системи дослідники застосовують розробки фахівців з теорії права про функції права. Запропоновано при дослідженні функцій галузі конституційного права України виходити також з розробок про функції держави з огляду на:

а) високий ступінь політизації норм цієї галузі;

б) історичні коріння галузі, понад усе на те, що протягом тривалого часу вона мала назву не «конституційне право», а «державне право».

Констатовано, що найменш очевидним є зв'язок між такою рисою конституційного права, як його високий рівень політизованості, та його функціями. Варто зауважити, що він полягає в тому, що традиційно при характеристиці функцій тієї чи іншої галузі національної правової системи дослідники «відштовхуються» від загальнотеоретичних розробок про функції права. У випадку з конституційним правом варто взяти за основу додатково також і розробки фахівців з теорії права щодо функцій держави. На необхідність врахування при розробці системи функцій конституційного права України розробок фахівців з теорії права не тільки про функції права, але й про функції держави свідчить також і дискусія, яка вже більше 100 років триває щодо найменування досліджуваної галузі права.

Запропоновано при дослідженні функцій галузі конституційного права України брати до уваги, що системі конституційного права як галузі притаманні впорядкованість та дискретність (інколи їх охоплюють поняттям «інституціоналізація», яке є менш точним). Вони обумовлюються предметом конституційного права – одним з чинників динаміки функцій цієї галузі права.

Ключові слова: конституційне право, конституційне право як галузь права, конституціоналізм, український конституціоналізм, функції конституційного права, галузеві функції.

O. V. Sinkevych. Subject of the Ukrainian Constitutional Law's Influence on the Branch's Functions

Constitutional law is one of the fundamental branches of the legal system of Ukraine. No expert in the constitutional law of Ukraine stays away from the analysis of the subject of this field. However, in the works of these researchers, the issue of the subject of the field of constitutional law was not studied in terms of analysis of the branch's functions. The article is a step towards filling this gap.

The purpose of the article is to determine the influence of the subject of the branch of constitutional law of Ukraine on the functions of this branch.

It is argued that the main characteristic feature of the branch of constitutional law of Ukraine, which affects the branch's functions, is the close connection with politics. It is stated that traditionally in characterizing the functions of a particular branch of the national legal system, researchers use the developments of specialists in the theory of law about the functions of law. It is proposed to study the functions of the constitutional law of Ukraine to proceed from the development of the functions of the state in view of:

a) a high degree of politicization of the norms of this branch;

b) the historical roots of the branch, above all to the fact that for a long time it was called not "constitutional law" but "state law".

It is stated that the connection between such a feature of constitutional law as its high level of politicization and its functions is the least obvious. It is worth noting that it is that traditionally in characterizing the functions of a particular branch of the national legal system, researchers "start" from the general theoretical developments about the functions of law. In the case of constitutional law, the development of specialists in the theory of law on the functions of the state should also be taken as a basis. The need to take into account in the development of the system of functions of constitutional law of Ukraine the developments of specialists in the theory of law not only about the functions of law but also about the functions of the state is also evidenced by the discussion that has lasted more than 100 years.

© О. В. Сінькевич, 2020

It is suggested to take into account when studying the functions of the branch of constitutional law of Ukraine that the system of constitutional law as a branch is characterized by orderliness and discreteness (sometimes they are covered by the concept of "institutionalization", which is less accurate). They are determined by the subject of constitutional law – one of the factors in the dynamics of the functions of this branch of law.

Keywords: constitutional law, constitutional law as a branch of law, constitutionalism, Ukrainian constitutionalism, constitutional law functions, branch's functions.

Постановка проблеми. Конституційне право є одною з фундаментальних галузей системи права України. В українській юридичній літературі «конституційне право розглядається як провідна, системоутворююча та інтегруюча щодо інших галузей публічного і приватного права та національної правової системи в цілому галузь національного права» [1, с. 9]. Це узагальнення ознак галузі конституційного права, влучно сформульоване В.Л. Федоренком, однак, поки що не може претендувати на універсальність.

Бурхливий розвиток конституційного права в Україні – так само як і в інших державах – «нових» демократіях – зумовлює значний доктринальний інтерес до питання визначення галузі конституційного права та її предмету. А отже, наразі наявні цікаві пропозиції дослідників щодо цієї проблеми, яка не отримала уніфікованого доктринального вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Жоден фахівець з конституційного права України не залишається осторонь аналізу проблематики предмету цієї галузі. У статті застосовувались праці таких відомих дослідників, як К.А. Бабенко, О.В. Батанов, О.Є. Кутафін, С.В. Нарутто, В.В. Речицький, В.Л. Федоренко, В.М. Шаповал, А.А. Яковлев та інших. Однак, в працях цих та інших дослідників питання предмету галузі конституційного права не досліджувалось з точки зору аналізу галузевих функцій. Стаття є кроком у напрямі заповнення цієї прогалини.

Метою статті є визначити вплив предмета галузі конституційного права України на функції цієї галузі.

Результати дослідження. В.Л. Федоренко пише про те, що галузь конституційного права – це, у тому числі, галузь «інтегруюча щодо інших галузей публічного і приватного права та національної правової системи в цілому» [1, с. 9]. В юридичній літературі наявна думка щодо того, що конституційне право є галуззю не «інтегруючою», а «інтеграційною». Варто підтримати думку В.Л. Федоренка. З приводу пропозиції уважати конституційне право інтеграційною галуззю, погоджуємося з С.В. Нарутто. Професор Нарутто, узагальнивши позиції дослідників з цього питання, опонує їхній тезі щодо інтеграційного характеру галузі конституційного права, наводячи такі переконливі аргументи:

«Безумовно, називати конституційне право інтеграційною галуззю, яка виникла в результаті проникнення в неї інших галузевих норм і інститутів, невірно, оскільки цей висновок не підтверджується досвідом розвитку конституційного (державно-правового) законодавства. Крім того, конституційне право не може включати в себе норми-принципи всіх галузей права, так як в протилежному випадку конституційне право треба визнавати «урізаною сукупністю інших галузей права», що абсолютно неприпустимо і в корені неправильно» [2, с. 71].

Наведене вище формулювання В.Л. Федоренка про конституційне право варто доповнити ознаками, які перераховано у більш детальній дефініції поняття «галузь конституційного права», що належить цьому ж автору. Так, В.Л. Федоренко, формулюючи дефініцію поняття «галузь конституційного права» пропонує уважати, що:

«конституційне право – це провідна галузь вітчизняного публічного права, норми якої визначають і гарантують конституційно-правовий статус людини, насамперед її права та свободи; конституційні основи розвитку і взаємодії громадянського суспільства та Української держави; конституційно-правовий статус суб'єктів публічної влади в Україні – народу, держави, територіальних громад, а також політичні та інші найважливіші суспільні відносини в економічній, соціальній, культурній (духовній), екологічній, інформаційній та інших сферах життя і діяльності суспільства та держави» [1, с. 11].

У цьому визначенні привертає увагу акцент, який В.Л. Федоренко робить на тому, що конституційне право регламентує – у першу чергу – політичні відносини.

Дійсно, характеризуючи галузь конституційного права, вчені найбільш часто згадують про її тісний зв'язок з політикою.

Так, В.В. Речицький сформулював, що «політику і конституційне право можна вважати методологічно відмінними одна від одної процесуальними формами, за допомогою яких суспільство і держава організують свої справи» [3, с. 7]. А.А. Яковлев обстоює тезу щодо істотного впливу політики на конституційне право (дивись [4, с. 224]). С.В. Нарутто підкреслює, що конституційним правом здійснюється «переважне регулювання владних максимально політизованих відносин» [2, с. 68]. К.А. Бабенко приділив увагу аналізу політико-правових відносин як предмета регулювання конституційного права України [5]. Про це згадує і Н.В. Мішина [6; 7].

Варто зауважити, що ця ознака має найбільший вплив на такі важливі для розуміння сутності галузі конституційного права теоретичні конструкції як:

- предмет конституційного права;
- функції конституційного права.

Найменш очевидним є зв'язок між такою рисою конституційного права, як його високий рівень політизованості, та його функціями. Варто зауважити, що він полягає в тому, що традиційно при характеристиці функцій тієї чи іншої галузі національної правової системи дослідники «відштовхуються» від загальнотеоретичних розробок про функції права. У випадку з конституційним правом варто взяти за основу додатково також і розробки фахівців з теорії права щодо функцій держави.

В українській юридичній літературі на цей зв'язок звернув увагу О.В. Батанов, який сформулював його та обґрунтував його наявність – однак, не для конституційного права, а для муніципального права. Він зробив це наступним чином:

– «в цілому ми підтримуємо позицію вчених-правознавців щодо тісного зв'язку між функціями права і функціями держави. З точки зору функціонування муніципального права, особливих заперечень тут бути не може, особливо з огляду на те, що саме держава визнає і гарантує місцеве самоврядування, здійснює відповідну муніципальну політику і функції в сфері місцевого самоврядування» [8, с. 118];

– «функціям муніципального права як галузі права притаманні юридичні ознаки, що розкривають сутність і зміст цієї категорії, зокрема вони: <...> взаємопов'язані з основними функціями держави і функціями місцевого самоврядування» [8, с. 119-120].

Поки що аналогічного зауваження щодо функцій галузі конституційного права України сформульовано не було.

Слід відмітити, що факт зв'язку між функціями галузі права та функціями держави констатували не тільки фахівці з публічного права, але й вчені, які спеціалізуються на дослідженні приватно-правових галузей. Наприклад, А.Я. Риженков відмітив, що «функції цивільного права закономірно пов'язані з завданнями, що стоять перед <...> державою, а, отже, – з функціями держави» [9, с. 44].

На необхідність врахування при розробці системи функцій конституційного права України розробок фахівців з теорії права не тільки про функції права, але й про функції держави свідчить також і дискусія, яка вже більше 100 років триває щодо найменування досліджуваної галузі права.

Висока ступінь політизації конституційного права була характерною рисою цієї галузі з моменту її формування, та, у свою чергу, обумовила і інші її характеристики, у першу чергу – сутнісні. Навіть генезис назви цієї галузі – від «державного права» до «конституційного права» – пов'язаний з політичними чинниками.

Пояснюючи різницю між назвами «державне право» та «конституційне право», В.М. Шаповал узагальнив, що «історично такі відмінності були зумовлені різними підходами у правовій ідеології, що існували з XVIII ст. і відображали ступінь поступу і особливості розвитку різних соціумів за нових часів. В одних випадках набули поширення ідеї конституціоналізму, які передбачали встановлення представницького правління, обмеженого визнанням і належним гарантуванням індивідуальних прав, що визнавалися правами людини (Великобританія), конституювання принципів народного суверенітету і розподілу влад, а також організацію і здійснення державного владарювання на основі цих принципів (США, Франція). <...> В інших випадках абсолютизувалася держава, що було зумовлено збереженням певних характеристик, притаманних її попередньому історичному типу (Німеччина)» [10, с. 78].

Аналогічний територіальний підхід до розмежування аналізованих понять є доволі поширеним, причому протягом тривалого часу. Так, відомий російський вчений Ф. Ф. Кокошкін ще у 1908 р писав про термін «державне право» і наголошував, що він «запозичений російською юриспруденцією у німецькій і є не дуже вдалим і не є цілком визначеним. У Франції та Англії цього терміна немає; там є лише «конституційне право» [11, с. 44].

Варто зауважити, що в юридичній літературі порівняння ознак державного права та конституційного права набуває характеру протистояння. Більшість авторів надає перевагу або лише застосуванню поняття «конституційне право», або – лише поняття «державне право».

Більш поміркований підхід спостерігається здебільшого у фахівців, які активно досліджують зарубіжний досвід. Так, В.О. Міхальов підкреслює, що крім вищезазначеного підходу до розмежування аналізованих понять є також і інші підходи до аналізу співвідношення цих понять (детальніше дивись [12, с. 6-7]. У виданнях, де він виступає співавтором, застосовується як поняття «конституційне право», так і поняття «державне право» (дивись, наприклад, [13; 14].

Варто зауважити, що при здійсненні функціонального аналізу конституційного права України як галузі права слід виходити також і з предмету правового регулювання цієї галузі. На підтримку цієї пропозиції Т.В. Каравай влучно зауважила: «дійсно, якщо виходити зі змісту вживаного терміна «функція», який походить від латинського *functio* і означає «здійснення», «діяльність», то таке розуміння функції права представляється обґрунтованим. Функція права є дією права, тобто характеризує його вплив на певні суспільні відносини. Справедливо і те, що результати цього впливу завжди будуть відрізнятися в залежності від специфіки суспільних відносин. Більш того, специфіка тієї чи іншої групи суспільних відносин зумовлює функціональні особливості на рівні галузі права» [15, с. 122]. А отже, дослідження предмету конституційного права як галузі національної системи права має передувати дослідженню його функцій.

В українській юридичній літературі склався підхід, відповідно до якого «у рамках системи права галузі виділяють за двома основними критеріями: за предметом правового регулювання і за методом правового

регулювання. У рамках предмета правового регулювання конституційне право являє собою систему, складовими частинами якої виступають дві великі групи суспільних відносин (інститути):

- основи правового положення особистості (правовий статус особистості, громадянство, права, свободи та обов'язки людини і громадянина, гарантії їх реалізації тощо);
- основи юридичної організації держави (форма правління, форма державного устрою, інститут законодавчої влади, інститут глави держави тощо)» [16, с. 50].

До такої думки приєднуються і інші відомі дослідники конституційного права. Наприклад, В.В. Лазарев відмічає, що «предметом конституційного права є особливий зріз суспільних відносин, наявних в усіх сферах суспільства: політичній, економічній, соціальній, духовній. «Це фактичні відносини з приводу:

- а) устрою держави і організації державної влади;
- б) громадянської свободи (відносини між людиною і державою)» [17, с. 13].

І.Г. Дудко узагальнив, що «необхідно констатувати сформований плюралізм в характеристиці предмета конституційного права <...>. Вважаю, наявність різних підходів обумовлюється не стільки суб'єктивізмом авторів, скільки різноманітністю <...> конституційної практики. Найважливішу роль при цьому відіграють методологічні установки, основні ідеї. В одних підручниках це публічна влада (організація держави, конституційний лад, пристрій публічних органів і т.д.), в інших – права і свободи людини, де влада – елемент, що забезпечує їх. Однак при всій відмінності в підходах в якості обов'язкових атрибутів предмета вказані устрій держави (організація державної влади) і правове становище особистості» [18, с. 94-95].

Крім того, з точки зору сформульованої вище тези про тісний зв'язок функцій конституційного права не тільки з функціями права, але й з функціями держави, представляють інтерес міркування І.Г. Дудко щодо поглядів О.Є. Кутафіна на визначення предмету галузі конституційного права. І.Г. Дудко зазначив, що «запропонований О. Є. Кутафіним підхід цікавий тим, що пропонує поглянути на предмет конституційного права з точки зору природи держави, державної влади. Концепція дуалістичної змісту предмета конституційного права вплинула на подальші дослідження в ракурсі заявленої проблематики» [18, с. 96].

Варто нагадати, що професор О.Є. Кутафін видав монографію на тему «Предмет конституційного права», у якій запропонував упорядковувати конституційно-правових відносини, які охоплює предмет конституційного права, в дві групи.

Перша група – це суспільні відносини, які складаються у галузях, що становлять основні елементи держави. Це відносини, пов'язані з громадянством, державним устроєм, здійсненням народом влади як безпосередньо, так і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Перша група суспільних відносин виступає невід'ємним атрибутом предмета аналізованої галузі.

Друга група суспільних відносин – це відносини, що можуть складатися у всіх сферах життя суспільства і держави. На думку О.Є.Кутафіна, вони не є невід'ємним атрибутом предмета галузі конституційного права. Відносини другої групи стають елементом предмета галузі конституційного права тільки тоді, коли в цьому «зацікавлена» держава – включаючи правові норми, спрямовані на регламентацію цих відносин, до конституції (основи конституційного ладу, основи правового статусу людини і громадянина, головні принципи системи органів виконавчої та судової влади, а також органів місцевого самоврядування), детальніше дивись [19, с. 13, 18, 23-26].

Слід погодитись з логікою тих авторів, які виокремлюють в межах предмету конституційного права лише дві групи суспільних відносин – що охоплюють основи правового становища особистості та основи організації публічної влади. Однак варто підкреслити, що цей підхід є надзвичайно узагальненим та спрощеним. Основний його недолік можна продемонструвати, звернувшись до міркувань К.А. Бабенка, який зазначив наступне: «слід звернути увагу на те, що обидві зазначені сфери дещо трансформуються в сучасних умовах, коли ми маємо справу з розвитком нової системи взаємодії між державою, суспільством і людиною» [20, с. 67].

Напрямок цих трансформацій відображається в сучасних працях фахівців з конституційного права.

Професор Ю. О. Тихомиров ще наприкінці ХХ століття зазначив, що: «образ правової держави змінює орієнтацію галузі і науки конституційного права, відводячи від суто державознавчій проблематиці (по суті, державному будівництву) та у більшій мірі звертаючи увагу на права і свободи людини і громадянина, інститути громадянського суспільства (за сутністю, перетворюючи конституційне право на гуманітарне, "громадське" право)» [21, с. 18-24]. Слід визнати, що теза про перетворення галузі конституційного права на галузь «громадського» права є певним перебільшенням. Але, можна констатувати, що Ю.О. Тихомиров влучно визначив пануючу в конституційному праві в останні два десятиріччя тенденцію – все більше і більше вчених звертаються до проблематики прав людини, виходять монографічні роботи з конституційного гуманітарного права (так, у 2018 році щорічне видання «Проблеми сучасної конституціоналістики» поповнилось випуском 4 «Конституційне гуманітарне право» [22]).

Все більше і більше вчених пропонують виокремлювати не дві, а три групи суспільних відносин у межах предмету конституційного права.

Наприклад, професор Є. І. Колюшін вважає, що предмет конституційного права становлять три групи суспільних відносин, що виникають:

- а) при встановленні основ суспільного ладу;
- б) при встановленні та регулюванні конституційно-правового статусу громадянина <...>;
- в) при встановленні та регулюванні організації і діяльності держави і державної влади» [23, с. 6-7].

Професор С.В. Нарутто переконана, що на сучасному етапі розвитку юридичної науки «в центрі предмета конституційного права – людина, її права і свободи, система державної влади, взаємовідносини особистості і держави, функціонування громадянського суспільства» [24, с. 15].

Необхідність удосконалення визначення предмету конституційно-правового регулювання врахована авторами найсучаснішого підручника з конституційного права України, якими сформульовано, що «у найбільш загальному вигляді до предмета конституційно-правового регулювання умовно можна віднести три типи суспільних відносин:

- 1) суспільні відносини, які виникають у політичній сфері і пов'язані з конституюванням таких основних елементів державності, як народ, влада, територія;
- 2) відносини, що визначають основи правового статусу людини і громадянина;
- 3) відносини життєдіяльності базових інститутів громадянського суспільства» [25, с. 65-66].

Висновки і пропозиції. Аргументовано, що основною характерною рисою галузі конституційного права України, яка впливає на галузеві функції, є тісний зв'язок з політикою. Констатовано, що традиційно при характеристиці функцій тієї чи іншої галузі національної правової системи дослідники застосовують розробки фахівців з теорії права про функції права. Запропоновано при дослідженні функцій галузі конституційного права України виходити також з розробок про функції держави з огляду на:

- а) високий ступінь політизації норм цієї галузі;
- б) історичні коріння галузі, понад усе на те, що протягом тривалого часу вона малу назву не «конституційне право», а «державне право».

Запропоновано при дослідженні функцій галузі конституційного права України брати до уваги, що системі конституційного права як галузі притаманні впорядкованість та дискретність (інколи їх охоплюють поняттям «інституціоналізація», яке є менш точним). Вони обумовлюються предметом конституційного права – одним з чинників динаміки функцій цієї галузі права.

Отримала подальшу аргументацію теза, відповідно до якої невід'ємною частиною пізнання функцій конституційного права як галузі системи права України є уявлення про предмет конституційного права. Запропоновано уважати, що динаміку предмету конституційного права обумовлюють зміни та доповнення, які вносяться до Конституції України 1996 року та мають істотний характер (тобто спричиняють динаміку конституційних принципів).

Список використаних джерел:

1. Федоренко В.Л. Конституційне право України : підручник. Київ : Видавництво Ліра-К, 2016. 616 с.
2. Нарутто С.В. Вклад академика О. Е. Кутафина в развитие учения о предмете конституционного права России. *Актуальные проблемы российского права*. 2018. № 10. С. 65-75.
3. Речицкий В.В. Политический предмет конституции. К.: Дух і літера, 2012. 728 с.
4. Яковлев А.А. Співвідношення політики і права у конституційному процесі: проблеми теорії і практики. *Економічна теорія і право*. 2016. № 1. С. 224-238.
5. Бабенко К.А. Політико-правові відносини як предмет регулювання конституційного права України. URL: <https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/b/436-politiko-pravovi-vidnosini-yak-predmet-regulyuvannya-konstitutsijnogo-prava-ukrajini.html>
6. Мішина Н.В. Муніципальна реформа в Україні: стан і перспективи. *Право України*. 2018. № 4. С. 126-138.
7. Мішина Н.В. Формування моральних традицій сучасного українського конституціоналізму. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2010. С. 318 – 324.
8. Батанов А.В. Основы теории функций муниципального права. *Антиномии*. 2015. Т. 15. № 1. С. 111-124.
9. Рыженков А.Я. Функции гражданского права: вопросы теории. Пробелы в российском законодательстве. *Юридический журнал*. 2012. № 4. С. 44-49.
10. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм. К. : Юридична фірма «Салком»; Юрінком Інтер, 2005. 560 с.
11. Кокошкин Ф. Ф. Русское государственное право. Вып. 2. М., 1908. 157 с.
12. Государственное право зарубежных стран. Курс лекций / Н. В. Мишина, В. А. Михалев, В. А. Курагин, Д. Е. Волкова. К. : Юрінком Інтер, 2012. 416 с.
13. Конституційне право зарубіжних країн. Том 1 : Загальна частина / під ред. д.ю.н., проф. Н.В. Мішиної та доц. В. О. Міхальова. Дніпропетровськ : Середняк ТК, 2014. 340 с.
14. Конституційне право зарубіжних країн. Том 2 : Особлива частина / під ред. д.ю.н., проф. Н.В. Мішиної та доц. В. О. Міхальова. Дніпропетровськ : Середняк ТК, 2014. 336 с.
15. Каравай Т.В. Понятие и виды функций гражданского права. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2016. № 2. С. 121-127.

16. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / Н.В. Мішина, В.О. Міхальов, В.О. Куранін та ін.; за ред. Н.В. Мішиної, В.О. Міхальова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 644 с.
17. Конституционное право : учебник / отв. ред. В. В. Лазарев. М. : Юрист, 1999. 592 с.
18. Дудко И.Г. К вопросу о предмете конституционного права (в поиске адекватной проекции). *Актуальные проблемы российского права*. 2018. № 10. С. 92-102.
19. Кутафин О. Е. Предмет конституционного права. М. : Юристъ, 2001. 444 с.
20. Бабенко К.А. Теоретико-методологічні проблеми дослідження основних сфер конституційного регулювання. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 66-71.
21. Конституционное законодательство России / под ред. Ю. А. Тихомирова. М.: Городец, 1999. 382 с.
22. Проблеми сучасної конституціоналістики. Вип. 4 : Конституційне гуманітарне право : навч. посіб. / за заг. ред. А. Р. Крусян та А.А. Єзерова. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 524 с.
23. Колюшин Е. И. Конституционное (государственное) право России : курс лекций. М. : Изд-во МГУ, 1999. 381 с.
24. Нарутто С. В. Научные воззрения профессоров МГЮА о предмете конституционного права. *Актуальные проблемы российского права*. 2016. № 4. С. 11-23.
25. Конституційне право України: підручник; за заг. ред. Т.М. Слінько. Харків: Право, 2020. 592 с.